

NOVE SPOZNAJE O TRIKONHALNOJ CRKVI U BILICAMA

Mirja Jarak

UDK:904(497.581.2Bilice):726

Izvorni znanstveni rad

Mirja Jarak

Odsjek za arheologiju

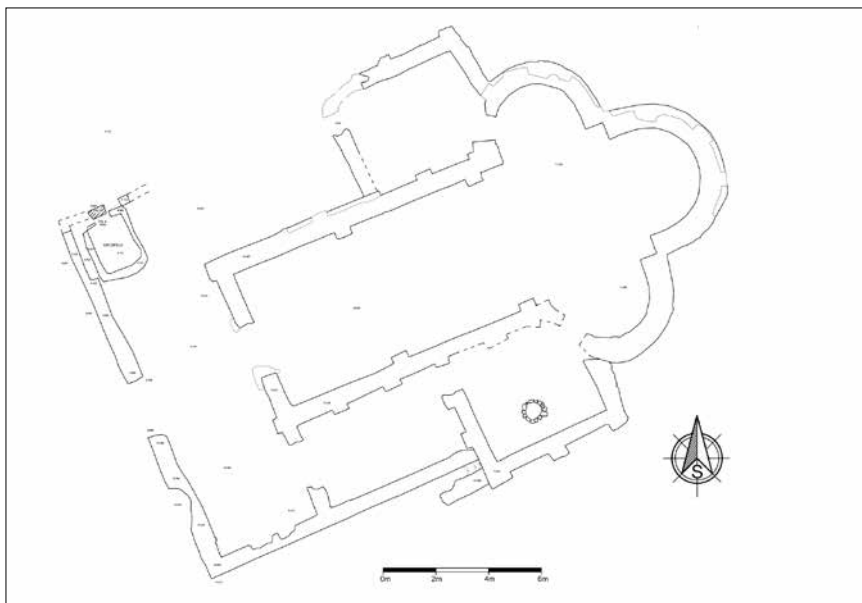
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

U radu se opisuje današnje stanje sačuvanosti i izgled arhitektonskog kompleksa trikonhalne crkve u Bilicama kod Šibenika. To je omogućeno novim revizijskim istraživanjima koja su se na lokalitetu provodila tijekom 2016. i 2017. godine. Iako je u dosadašnjim revizijskim istraživanjima gotovo u potpunosti potvrđen tlocrt sakralnog kompleksa koji je sačuvan u Jelićevu arhivu u Splitu, otkriven je i jedan novi zid koji bi mogao govoriti o nepoznatoj fazi izgradnje na području ranokršćanskog kompleksa. Od pokretnih nalaza, uz ranokršćansku su crkvu posebno vezana tri ulomka crkvenog namještaja, čije rubne profilacije dopuštaju raspravu o njihovom mjestu unutar poznatih nalaza ranokršćanske skulpture iz Bilica.

Trikonhalna crkva u Bilicama, otkrivena i istražena početkom 20. st., ostala je, sve do početka novih revizijskih istraživanja 2016. g., nedostupna za provjeru podataka sačuvanih iz vremena prvih istraživanja.¹ U isto vrijeme crkva je pobuđivala pažnju istraživača i imala istaknuto mjesto, posebno u novijoj literaturi o ranokršćanskim trikonhalnim crkvama.² Takvo stanje logično je upućivalo na

¹ Ranokršćansku trikonhalnu crkvu u Bilicama uz Prokljansko jezero otkrili su, i dobrim dijelom istražili, mještani Bilica, pod vodstvom vlasnika zemljišta Nikole Dedića. Tek kada je crkva bila djelomično otkrivena, nadzor nad istraživanjima preuzelo je Starinarsko društvo u čije je ime iskopavanja vodio Petar Kaer. Iz arhivskih podataka proizlazi da su istraživanja pod Kaerovim vodstvom provedena 1909. godine, a 1910. bila su dovršena. Građevina s visoko sačuvanim zidovima ostala je nezaštićena i s vremenom je propadala i nestala pod humusom i gustom mediteranskom vegetacijom. Detaljniji pregled arhivskih podataka usp. u članku M. Jarak, V. Jukić Buča, »Revizijska arheološka iskopavanja trikonhalne crkve u Bilicama 2016. godine«, *Diadora* 31, 2017, 129-154.

² Usp. N. Cambi, »Triconch churches on the eastern Adriatic«, in: *Actes du Xe Congrès International d'archéologie Chrétienne*, 2, Thessaloniki – Città del Vaticano, 1984., 45-54; P. Vežić, »Dalmatinski trikonhosi«, *Ars Adriatica* 1, Zadar, 2011., 27-66. Opširniji

Bilice, Dedića punta, tlocrt crkve i prigradnji tijekom revizijskih istraživanja 2017. g.
(Izradio: M. Vuković)

potrebu revizijskih istraživanja lokaliteta, kako bi se detaljno istražili širi okoliš sakralnog kompleksa i sama crkvena arhitektura i kako bi se omogućilo konzerviranje arhitektonskih ostataka. Revizijska istraživanja bila su potrebna i zbog opasnosti potpunog propadanja arhitektonskih ostataka i gubitka tog dragocjenog lokaliteta. Zahvaljujući jednakom uvidu Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Šibeniku, revizijska istraživanja ranokršćanskog sakralnog kompleksa na lokalitetu Dedića punta započela su 2016. i nastavila se 2017. g.³ Tako su se na svjetlo dana ponovno našli zidovi stare crkvene arhitekture i prigradnja i započeo je rad na njihovu istraživanju i zaštiti.

je su o ranokršćanskom kompleksu u Bilicama pisali primjerice Z. Gunjača, »Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području«, *Izdanja HAD-a 3*, Split, 1978., 69-82; P. Chevalier, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae*, Rome-Split 1995., 144-146; M. Zorić, *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, Šibenik 2001., 24-31; A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006., 3438; A. Mišković, »Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridrugi i Bilicama na izmaku kasne antike«, *Ars Adriatica* 5, 2015., 7-20. Trikonhalna crkva u Bilicama uvrštena je i u raspravu o križnim crkvama na Jadranu. Usp. S. Piussi, »Le basiliche cruciformi nell' area adriatica«, *Antichità Altoadriatiche* XIII, 1978., 472-473, 479.

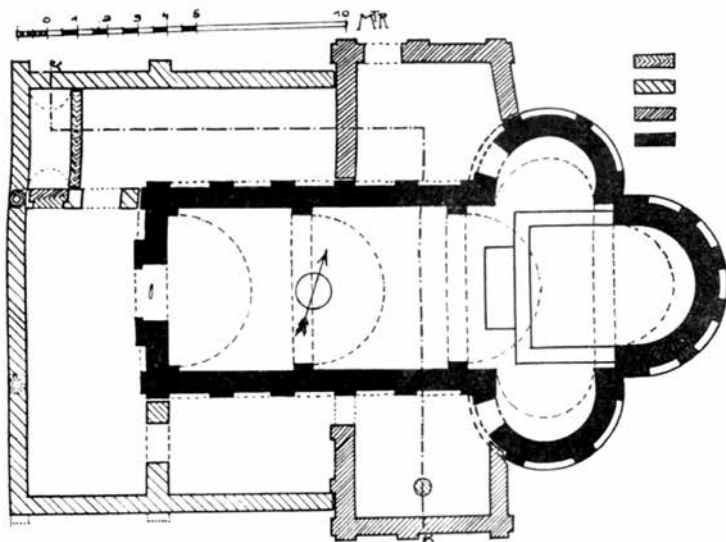
³ Istraživanja provodi Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pod vodstvom autorice ovoga članka. Značajnu pomoć u provođenju istraživanja pružio je Marko Sinobad iz Konzervatorskog odjela u Šibeniku, koji je dolazio na teren i mimo službenih dužnosti i pomogao u dogovorima s vlasnicima zemljišta. Također je odvijanju istraživanja pomogao Željko Krmčević iz Muzeja grada Šibenika, koji je bio vanjski suradnik. Upućujem im iskrenu zahvalnost.

Bilice, Dedića punta, 2017. g.

Bilice, Dedića punta, novootkriveni zid i krstionica u jugoistočnoj prigradnji.

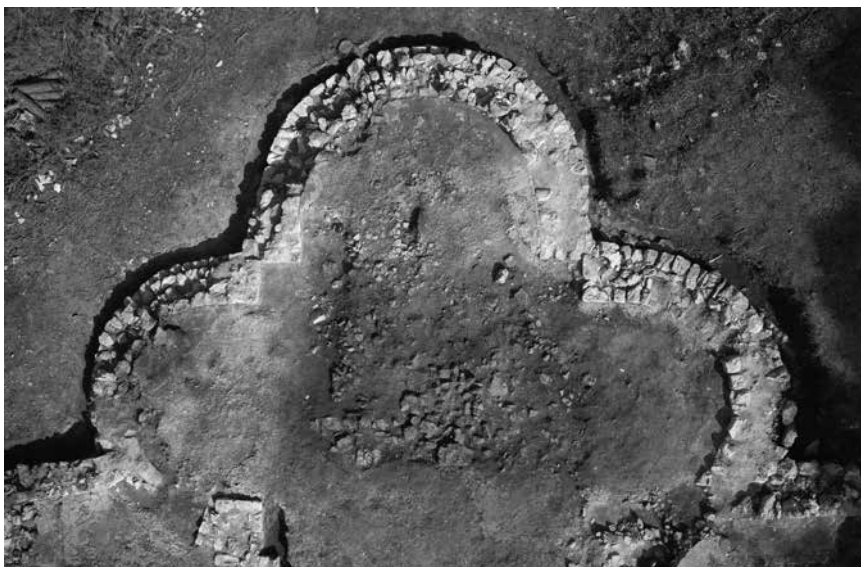
Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Bilicama (Arheološki muzej Split, Jelićev arhiv).

Trikonhalna crkva u Bilicama u literaturi je uglavnom tumačena kao središnji dio kompleksa koji još čine prigradnje na sjevernoj i južnoj strani i narteks. Podaci iz prvih istraživanja upućivali su na slojevitost kompleksa, a točne međusobne odnose pojedinih prostora, način gradnje i faze u izgradnji, o kojima postoje različita mišljenja, moguće je ustanoviti samo revizijskim istraživanjima i izradom tlocrta zatečenog stanja. Iako revizijska istraživanja još nisu završena, veći dio kompleksa je istražen, što omogućuje sagledavanje zatečenog stanja ovog zanimljivog ranokršćanskog lokaliteta.

U revizijskim istraživanjima 2016. g. otkriveni su zidovi jednobrodne crkve s trikonhalnim začeljem i veći dio zidova sjeveroistočne i jugoistočne prigradnje.⁴ Svi su zidovi sačuvani u maloj visini, prosječno oko 50 cm, u temeljima ili nešto više, o čemu govori odnos spram sačuvanih segmenata podnice na više mjesta u samoj crkvi i u prigradnjama. Tako je zid glavne apside sačuvan u temeljima do nivoa podnice u apside, koja je djelomično sačuvana, osobito uz sam polukrug zida. Nakon skidanja humusa, boja podnice apside varirala je u smeđim i oker nijansama. Slične boje bile su vidljive kod fragmentarno sačuvanih podnica u drugim dijelovima otkopanih struktura.⁵ Vežano uz zid glavne apside, a isto tako i uz zidove bočnih apside, ti su zidovi, unatoč maloj sačuvanoj visini, pružali im-

⁴ Detaljnije o istraživanjima 2016. usp. M. Jarak, V. Jukić Buča, *op. cit.* (1).

⁵ Podnice su u većim segmentima sačuvane uz zid glavne apside, u jugoistočnoj i sjeveroistočnoj prigradnji. U središtu trikonhosa, u brodu i zapadnijim prigradnjama zajedno s narteksom, podnice su vidljive samo u tragovima. Ovdje se pokazuje točnost zabilješki L. Jelića, koji je naveo lošiju građu i sačuvanost podnice u narteksu i zapadnim prigradnjama u odnosu na istočni dio crkvenog kompleksa. Usp. Jelićev arhiv u Arheološkom muzeju u Splitu, IX, rukopis: Bilice, str. 2.

Bilice, Dedića punta, trikonhalni dio crkve.

presivnu sliku. Tijekom istraživanja 2016. g., zid glavne i sjeverne apside bio je presječen suvremenim suhozidom, sagrađenim u novije doba kada su svi zidovi crkve bili pod tankim slojem humusa, te se možda nije ni znalo za njihov točan položaj. Unatoč tom recentnom dodatku, trikonhalni oblik istočnog završetka crkve bio je lijepo vidljiv i moglo se spoznati koliko je takav oblik proširenog svetišta monumentalizirao jednostavnu jednobrodnu crkvu. Tijekom istraživanja 2017. g. recentni suhozid je uklonjen sa zidova apside, tako da je danas trikonhalni dio građevine u potpunosti vidljiv.⁶

Zidovi trikonhalne crkve zidani su od priklesanih lomljenaca uz obilnu upotrebu žbuke. Nešto veći komadi kamena slagani su uz vanjski i unutrašnji rub zida, dok je između njih punjenje od sitnijih lomljenaca. Kamen je sivkaste boje, a žbuka bijela. Slične su strukture i zidovi dvaju aneksa, sjeveroistočnog i jugoistočnog. Kod spojeva tih prigradnji s bočnim apsidama, jasno se vidi da su njihovi zidovi prislonjeni uz zid apside, što odgovara ranijim zapažanjima iz vremena prvoga istraživanja crkve. U jugoistočnoj prigradnji, približno na mjestu na kojemu je ucrtana na Jelićevu tlocrtu, otkrivena je obzidana plitka udubina kružnoga oblika – pretpostavljena krstionica, odnosno dio krstioničke instalacije.

Na zidovima crkve i na prigradnji nalaze se lezene. One su prikazane i na starim tlocrtima crkve u Bilicama, Jelićevu i Ivekovićevu.⁷ Dužina i širina leze-

⁶ Tek nakon uklanjanja suhozida mogli su se u potpunosti istražiti zidovi apside, a kako se planiraju konzervacija i prezentacija građevinskog kompleksa, suhozid je svakako morao biti uklonjen. On se djelomično počeo urušavati, pa je i to bio razlog njegova uklanjanja 2017. godine.

⁷ I E. Dyggve objavio je tlocrt crkve u Bilicama, a u digitaliziranom Arhivu Dyggve nalazi se i nekoliko fotografija iz Bilica, uglavnom antičke vile.

Bilice, Dedića punta, ulomak crkvenog namještaja.

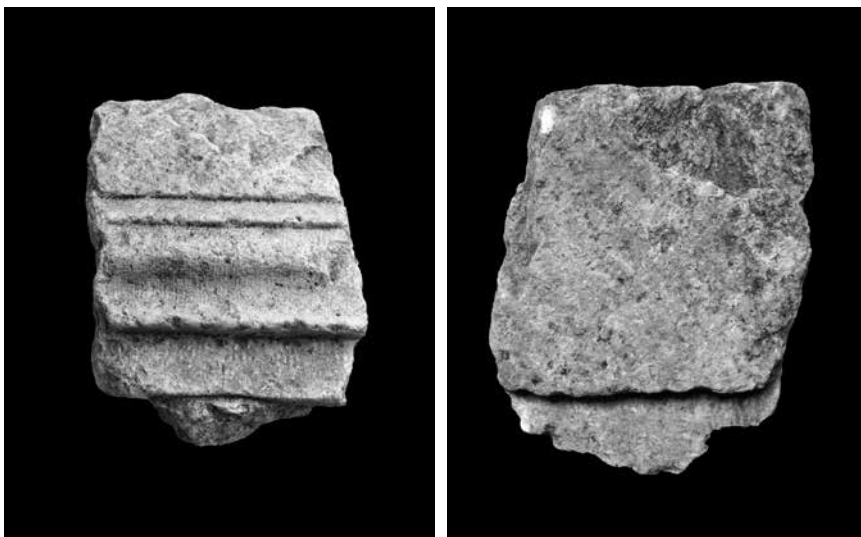

Bilice, Dedića punta, bočna strana ulomka

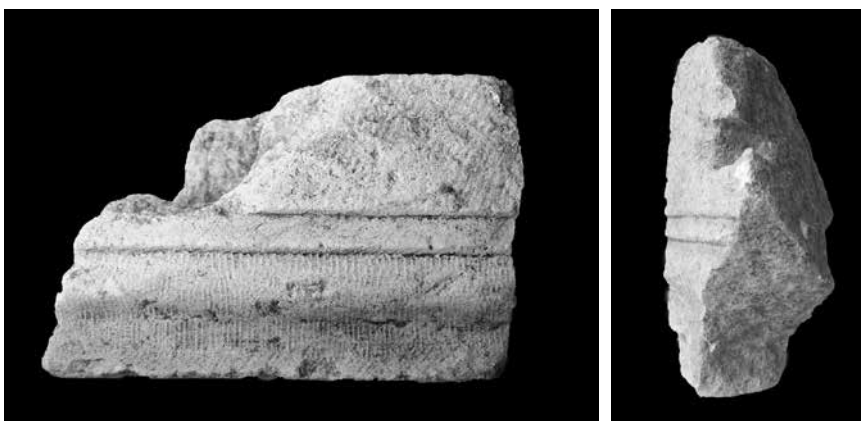
na variraju, ali moglo bi se zaključiti da je osnovna mjerna jedinica bila rimska stopa. Normu za dužinu lezena činile su dvije rimske stope, a za širinu (debljinu) jedna stopa. Što se tiče širine zidova, ona je različita. Širina sjevernog zida broda zajedno s lezenom na vanjskom licu iznosi oko 80 cm, bez lezene oko 55 cm. Širina zida središnje apsida zajedno s lezenom iznosi oko 95 cm. Lezene su organski povezane sa zidovima na kojima se nalaze. Nasuprot tome, zidovi aneksa samo su prislonjeni uz zidove bočnih apsida. Kako su se unutar prigradenih prostorija našle i lezene na vanjskoj strani zida crkvenog broda, očito su prostorije dozidane nakon što je crkva već bila u funkciji.⁸ Naime, prisanjanje dodatnih prostorija uz bočne apsida moglo se dogoditi neposredno nakon izgradnje crkve i apsida, međutim, obuhvaćanje zida s lezenama govori da prigradnje očito pripadaju nekom naknadnom planu gradnje.

U revizijskim istraživanjima ranokršćanskog kompleksa u Bilicama 2017. g. nastavljeno je iskopavanje na svim površinama unutar sakralnog kompleksa. Budući da u prvoj godini istraživanja nije uklonjen sloj humusa iz broda crkve i središnjeg prostora između apsida, iskopavanje tog sloja bio je jedan od zadataka istraživanja u 2017. godini. Dovršeno je iskopavanje svih zidova sjeveroistočne i jugoistočne prigradnje. Istraživanje je također prošireno na jugozapadnu prigradnju i narteks. Na tim površinama iskopan je sloj humusa i ustanovljen stupanj sačuvanosti zidova. Unutarnja širina narteksa iznosi 4 m. Ukupna dužina crkve s narteksom iznosi 24 m, a najveća širina (u području sjeveroistočne i jugoistočne

⁸ O lezenama unutar prigradenih prostorija ranokršćanskog kompleksa u Bilicama raspravlja M. Zorić u neobjavljenom magistarskom radu *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, Šibenik 2001., 27. Lezene unutar jugozapadne prigradnje mogle bi, prema njezinu mišljenju, govoriti u prilog Jelićevog razlikovanja 2. i 3. graditeljske faze kompleksa.

Bilice, Dedića punta, ulomak crkvenog namještaja, prednja i stražnja strana.

Bilice, Dedića punta, ulomak crkvenog namještaja i bočna strana.

prigradnje) nešto više od 16 m. Zidovi narteksa, sačuvani u maloj visini, široki su približno od 67 do 78 cm, a na nekim mjestima nešto su uži. Širina zidova sjeverne i južnih prigradnja varira od 54 do oko 70 cm. Najmasivniji su zidovi apsida, čija širina, zajedno s lezenama, varira od 89 do 99 cm.

Najzanimljivije otkriće u istraživanjima 2017. g. predstavlja ostatak zida koji se pruža od ugla jugoistočne prigradnje paralelno s uzdužnim zidom jugozapadne prigradnje. Zid se pruža u dužini od oko 1,5 m, neznatno je zakošen i nema logičnu funkciju u odnosu na zidove dviju južnih prigradnji. Vjerojatno je pripadao jednoj ranijoj građevinskoj fazi koja je prethodila izgradnji južnih prigradnji. Iako nije ustanovljeno daljnje pružanje novootkrivenog zida, u idućoj istraživačkoj kampanji trebat će proširiti iskop oko ostatka zida i utvrditi postoji li možda

njegov nastavak. U svom širem dijelu novootkriveni zid ima širinu od 67 cm. Kao što je napomenuto, zid upućuje na postojanje neke ranije strukture, možda nekog prvotnog oratorija koji je prethodio jednobrodnoj trikonhalnoj crkvi. Ako se u daljnim istraživanjima oko postojećeg ostatka zida otkriju još neki ostaci, možda će se moći sagledati točnije značenje sačuvanog segmenta zida. Svakako je zanimljiva činjenica da taj zid nije ucrtan na tlocrtu crkve iz Jelićeva arhiva, a ne nalazi se ni na Ivekovićevom tlocrtu. Možda u prvim istraživanjima nije ni bio otkriven, ili je naprosto izostavljen u tlocrtima. Jelićev tlocrt predstavljao je inače uporište u provođenju revizijskih istraživanja i tek novootkriveni segment zida pojavljuje se kao novost i dopuna u odnosu na stari tlocrt.

Od drugih struktura treba spomenuti četvrtastu zidanu grobnicu, čiji su zidovi otkriveni u sjevernom dijelu narteksa odnosno, prema podacima u starijoj literaturi, na završetku sjeverozapadne prigradnje. Ta je grobnica prikazana na starom tlocrtu iz Jelićeva arhiva, te je u revizijskim istraživanjima potvrđeno njezino postojanje. Tijekom istraživanja 2017. g. grobnica nije dokraja iskopana, ali s obzirom na njezino otkriće već u prvim istraživanjima početkom 20. st., kao i s obzirom na sloj šuta koji se nalazio iznad nje, vjerojatno je odavno temeljito prekopana i teško je očekivati arheološke i osteološke nalaze unutar nje.⁹ Ipak, možda ni to nije isključeno, što će pokazati nastavak istraživanja 2018. godine. Tik do zidova grobnice zatečena su dva obrađena kamena spomenika, koji su uvršteni u popis posebnih nalaza. Jedan je od tih spomenika lijepo obrađena, tanja kamena ploča, koja je mogla poslužiti u konstrukciji same grobnice. Drugi spomenik ulomak je ranokršćanskog pluteja, nevelik, ali kao i još dva prethodno nađena ulomka crkvenog namještaja, vrlo zanimljiv. Zbog pronalaska u neposrednoj blizini grobnice, ulomak je možda također bio uzidan unutar konstrukcije grobnice.

Iako su ostaci zidova grobnice pronađeni na položaju koji se podudara s prikazom grobnice na tlocrtu iz Jelićeva arhiva, postoje neke razlike u odnosu na stari tlocrt. Na Jelićevu tlocrtu grobnica je ucrtana na zapadnom završetku sjeverozapadne prigradnje. Ona ima samo dva vlastita zida, a preostala su dva zidovi same prigradnje. Sjeverozapadna je prigradnja na Jelićevu tlocrtu znatno duža od simetrično postavljene jugozapadne prigradnje. Svojim pružanjem sjeverozapadna prigradnja skraćuje narteks koji se nalazi ispred pročelja crkve i južno od pročelja. Tijekom revizijskih istraživanja 2017. godine nisu ustanovljeni potezi sjevernog zida sjeverozapadne prigradnje. Taj je dio sakralnog kompleksa izrazito oštećen i nije dokraja istražen, pa se još ne može predočiti odnos sjeverozapadne prigradnje prema narteksu. Ipak, utvrđeno je da je grobnica zasebno zidana tik pored zida narteksa. Njezina četiri zida tvore gotovo kvadratičnu konstrukciju, dok je na Jelićevom tlocrtu grobnica izrazito pravokutna. Južni zid grobnice nije u liniji sjevernog zida broda crkve, nego je odmaknut sjeverno. Na novom tlocrtu izrađenom 2017. g. vidi se položaj zidova grobnice u odnosu na narteks i zidove

⁹ L. Jelić spominje kako je vlasnik zemljišta N. Dedić izvijestio da je grobnica već po otkriću pretražena. Također spominje da su neki predmeti poslani u Muzej u Knin. Usp. L. Jelić, »Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico«, *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 35, Split, 1912., 78.

Bilice, Dedića punta, pilastar oltarne pregrade (fotografija: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, arhivska fotografija).

Bilice, Dedića punta, rekonstruirani plutej (fotografija: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika).

crkvenog broda. Također je vidljiv položaj dvaju posebnih nalaza, obrađene kamene ploče i ulomka crkvenog namještaja. U nastavku istraživanja koje se planira 2018. g. možda će se moći jasnije definirati odnos sjeverozapadne prigradnje prema nartekstu i točan oblik nartekusa. Iako, i prema starim podacima i prema dosadašnjim revizijskim istraživanjima, dvije zapadne prigradnje i narteks pripadaju istoj graditeljskoj fazi, bilo bi važno točnije poznavanje njihova međusobnog odnosa i funkcija u odnosu na trikonhalnu crkvu i dvije istočne prigradnje. Zasad se može potvrditi da je narteks bio jasno povezan s južnim prigradnjama, s jugozapadnim aneksom i istočnom prigradnjom u kojoj se nalazila ukopana piscina. O toj povezanosti i izraženoj krstioničkoj funkciji nartekusa trikonhalne crkve u Bilićama raspravljala je J. Jeličić Radonić u svojoj studiji o nartekstu u ranokršćanskoj arhitekturi na istočnom Jadranu.¹⁰ Ona je, na temelju starih tlocrta, zaključila da je narteks biličke crkve bio produžen prema jugu u širini jugozapadne prigradnje, dok je na sjeveru završavao u liniji sjevernog zida broda crkve. Kako revizijska

¹⁰ J. Jeličić, »Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (=PPUD)* 23, 1983., 30-36.

istraživanja upravo u tom dijelu sakralnog kompleksa još nisu završena, odnos narteksa prema sjeverozapadnoj prigradnji možda će se moći točnije sagledati u nastavku istraživanja. Problem svakako predstavljaju poremećeni slojevi i nanosi šuta na tom dijelu terena, uz vrlo lošu ili nikakvu sačuvanost zidova sjeverozapadne prigradnje.

Kao što je na Jelićevu tlocrtu prikaz grobnice posve shematski i pravilno uklopljen u kut između zidova, tako je i tlocrtni prikaz kružne strukture u jugoistočnoj prigradnji strogo centričan, točno na jednakoj udaljenosti od istočnog i zapadnog zida prigradnje. Pri revizijskim istraživanjima, kružna obzidana struktura otkrivena je na približno istom položaju, ali ipak s malim otklonom prema zapadu. Struktura, koju je Jelić smatrao dijelom konstrukcije krstionice, nalazi se paralelno s vanjskom lezenom na zidu prigradnje. Struktura je ukopana, nalazi se ispod novoa podnice prostorije u kojoj je smještena. Zanimljivo je da se njezin promjer i kružni oblik podudaraju s oblikom piscine krstionice u nedalekoj Srimi. Krstionica i krstionički zdenac u kompleksu dvostrukih bazilika na Srimi, važna su analogija za ukopanu kružnu strukturu u Bilicama. Na Srimi je krstionica u sporednoj prostoriji sjeverne crkve, povezana s narteksom, što govori o sličnosti rasporeda liturgijskih prostora na Srimi i u Bilicama. Na Srimi je krstionička piscina imala dvije faze.¹¹ Na mjestu starije križne piscine u kasnijoj je fazi izgrađena kružna struktura koja ima i nadzemni dio, zidani podanak koji se uzdiže iznad podnice krstionice. Piscina je dijelom ukopana u pod, dok nadzemni dio predstavlja svojevrсни okvir. Unutarnji promjer kružne piscine na Srimi ima slične dimenzije kao kružna struktura u Bilicama. Kod krstionice u Bilicama nedostaje nadzemna konstrukcija zidanog podanka i nema tragova njegova postojanja na podnici uz samu kružnu obzidanu strukturu. Udubljena struktura izgleda kao proboj kroz podnicu prostorije. Duboka je više od pola metra i zidana od lomljenaca i žbuke, ali nisu vidljivi tragovi premaza vodootpornom žbukom i na dnu nema rupe za otjecanje vode.¹² Po dimenzijama i smještaju u prigradenoj prostoriji, obzidana udubina u Bilicama predstavlja svakako krstioničku instalaciju i može se datirati u završni kasnoantički period. Ukoliko se datacija može osloniti na datiranje kružne piscine na Srimi, riječ je o samome kraju 6. ili početku 7. st., u koje se vrijeme datira preoblikovanje prvotne križne piscine u sklopu dvojnih crkava na Srimi.¹³ Zanimljiva analogija sa Srimom, lokalitetom u blizini Bilica, čiji crkveni namještaj predstavlja također vrlo važnu analogiju za ostatke namještaja iz Bilica, upućuje možda na isto vrijeme i korištenje istih predložaka za oblikovanje krstionica na tim lokalitetima.¹⁴

¹¹ Z. Gunjača, »Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza«, u: Z. Gunjača et alii, *Srima – Prižba, starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 2005., 21-23, 36-38.

¹² Postojanje vodootporne žbuke bit će još ispitano u nastavku revizijskih istraživanja. Što se tiče nedostatka rupe na dnu strukture, to nije neobično i poznati su primjeri ranokršćanskih piscina bez rupe za otjecanje vode. Takva je bila i piscina u Srimi o čemu usp. bilj. 9. Usp. primjerice D. Domančić, »Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču«, *PPUD* 23, 1983., 41-48.

¹³ D. Maršić, »Skulptura«, u: Z. Gunjača et alii, *Srima – Prižba, starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005., 122.

¹⁴ Povezanost između Srima i Bilica u pogledu postojanja kružnih piscina čini se vjerojat-

Bilice, Dedića punta, rekonstruirani plutej.
(fotografija: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika)

Lezene na crkvi i na prigradnjama danas su zatečene u lošijem stanju nego što ih predočuje Jelićev tlocrt. Na južnoj apside lezene više gotovo nisu vidljive. Ondje gdje su dobro sačuvane, kao na južnom zidu broda crkve, po broju i rasporedu odgovaraju prikazu na Jelićevu tlocrtu. Na tom tlocrtu, na uglu jugoistočne prigradnje, na mjestu gdje je otkriven segment nepoznatog zida, nacrtana je plitka lezena, a novootkriveni zid nije dokumentiran. To je prilično značajno odstupanje od stvarnog zatečenog stanja.

Svakako je posebno zanimljivo pitanje uređenja prostora unutar trikonhalnog završetka crkve. Tu se morala nalaziti oltarna pregrada, čiji je položaj prikazan na Jelićevu tlocrtu. Pri revizijskim istraživanjima nisu otkriveni nikakvi značajniji ostaci na tom prostoru unutar crkve. Ostaci podnice nalaze se uz zidove apsida, dok je u središnjem dijelu trikonhalnog prostora podnica bila uništena, te je zatečeno dosta sitnijeg i krupnijeg kamenja koje je činilo sloj ispod same podnice. Jedan pravilniji i veći pravokutni blok nalazi se možda na rubu linije oltarne pregrade i mogao bi predstavljati dio praga ispred same oltarne pregrade.

nom i zbog relativno malog broja takvih piscina na području Dalmacije i zbog sličnih dimenzija navedenih zdenaca. Oni su, po svom promjeru, najmanji kružni zdenaci u Dalmaciji, o čemu usp. podatke kod P. Chevalier, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae*, Tome 2, Rome – Split 1995., 171.

Pored dosta velikog broja nalaza ulomaka keramike, tegula i manjeg broja ulomaka stakla, najznačajniji pokretni nalazi u dosadašnjim revizijskim istraživanjima sakralnog kompleksa u Bilicama nalazi su ulomaka crkvenog namještaja. Pronađena su tri manja ulomka rubnih dijelova kamenih spomenika. Unatoč malim dimenzijama i sačuvanim samo rubnim profilacijama, ulomci mogu poslužiti u razmatranju o karakteru i fazama uređenja unutrašnjosti trikonhalne crkve u Bilicama.

Tijekom prve godine istraživanja, 2016., pronađen je jedan oštećeni ulomak crkvenog namještaja. Ulomak je pronađen s unutarnje strane južnog zida broda crkve. Dosta je velik, ali jako oštećen. Riječ je o vapnencu svijetle boje s lijepo isklesanim profilacijama na pročelnoj strani.¹⁵ Dimenzije sačuvanog ulomka su: visina oko 30 cm, najveća širina oko 16 cm i debljina oko 19 cm. Na klesarski obrađenoj strani, licu spomenika, nalazi se nekoliko ornamentalnih motiva. Nakon glatke plohe čija je visina 14 cm, nalaze se dvije uklesane ravne brazde. Razmak između njih je oko 2 cm. Ispod tih urezanih linija nalazi se zaobljena profilacija. Visina plohe sa zaobljenom profilacijom iznosi oko 4,5 cm. Kao posljednji dekorativni element dolazi četvrtasto uklesano polje. Od njega se sačuvao samo mali dio, pa širina, kao ni visina pružanja uklesanog polja, nisu poznate. Tu je ulomak sačuvan u najmanjoj širini. Na suprotnoj strani ulomka, na gornjoj glatkoj plohi, s jedne je strane izrezana ovalna perforacija, vjerojatno ostatak neke sekundarne obrade spomenika.

U istraživanjima 2017. pronađena su dva nova ulomka crkvenog namještaja. Oba ulomka imaju sačuvane profilacije i predstavljaju rubne dijelove spomenika. Vapnenac od kojega su izrađeni mogao bi se odrediti kao bijeli, a na prvi pogled čini se da je riječ o istoj vrsti kamena.¹⁶

Nešto veći ulomak pronađen je u narteksu, u blizini jugozapadne prigradnje. Najveća mu je visina 20 cm, širina 14 cm, a debljina je različita. Debljina višeg gornjeg dijela iznosi oko 8 cm, a manjeg donjeg dijela (koji je ostatak glavne plohe spomenika) oko 4 cm. Gornja horizontalna ploha lijepo je zaglađena i predstavlja izvorni završetak spomenika. Pročelna strana ukrašena je profilacijama, a začelna je glatka, klesarski obrađena, ali bez ornamentalnih ukrasa. Na obje bočne strane ulomak je odlomljen, a isto tako i na dnu, gdje se vidi početak tanje, glavne plohe spomenika. Na licu ulomka nalazi se nekoliko ornamentalnih pojava. Iza glatke plohe, visoke oko 8 cm, uklesane su dvije paralelne brazde. Donja je uklesana 1,5 cm ispod gornje. Zatim slijedi zaobljena profilacija visine oko 3 cm. Iza te profilacije gornji, deblji dio ulomka završava 2 cm visokom ravnom plohom. Na ulomku se, srećom, sačuvao i mali ostatak znatno tanje ploče spomenika. Ta je tanja ploha znatno uvučena (uleknuta u odnosu na gornji deblji dio) i na licu i na naličju ulomka. Očito se radi o glavnoj plohi spomenika, dok gornji, veći i deblji dio ulomka, predstavlja rubni okvir. Tanja glavna ploha sačuvala se u najvećoj visini od 5 cm.

¹⁵ Ulomak će petrografski analizirati Ana Maričić s Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, te će se možda dobiti precizniji podaci o porijeklu vapnenca.

¹⁶ Ulomci su zasada ručno oprani vodom i nisu u potpunosti očišćeni od dubinskih naslaga u porama kamena.

Bilice, Dedića punta, kapiteli
(Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, arhivska fotografija)

Drugi ulomak crkvenog namještaja pronađen je pri otkopavanju zidova pre-svođene grobnice, na sjevernoj strani grobnice. Ulomak je visok 12 cm, najveća širina iznosi 18,5 cm, a deobe je 8 cm. Naličje je obrađeno, glatke površine. I gornja horizontalna ploha je glatka i mogla bi predstavljati završnu plohu spomenika. Na obje bočne strane ulomak je odlomljen, a donja horizontalna ploha također pokazuje tragove otkidanja nastavka spomenika.

Dekoraciju na licu čine sljedeći pojasevi: iza 6 cm visoke glatke plohe uklesane su dvije paralelne brazde u razmaku od 1,5 cm, a zatim slijedi zaobljena profilacija visoka oko 3 cm. Iza profilacije je 2 cm visoka ravna ploha. Točno na mjestu gdje na prvom ulomku dolazi suženje glavne plohe spomenika, ulomak je odlomljen i nema drugih sačuvanih ostataka.

Debljina ulomka, boja i izgled vapnenca i proporcije i način izrade uklesanih linija i zaobljene profilacije posve se podudaraju s obilježjima prvog ulomka. Razlika je samo u kraćoj gornjoj glatkoj plohi na drugom ulomku. Ako je drugi ulomak u gornjem dijelu cjelovito sačuvan, bio je oko 2 cm kraći u odnosu na prvi ulomak. Svi drugi detalji potpuno se podudaraju, te je očito riječ o ulomcima koji su pripadali istom tipu crkvenog namještaja, ako ne jednom spomeniku, onda dvama. Najvjerojatnije je riječ o plutejima oltarne pregrade s bogato raščlanjenim rubnim okvirom i tankom glavnom plohom.¹⁷

Ulomak sa sličnim profilacijama, pronađen 2016. g., znatno je deblji od opisana dva ulomka. Možda je riječ o dijelu pilastra koji je imao plitko uklesani pravokutnik na pročelnoj strani. Debljina ulomka upućuje na vjerojatnu pripadnost pilastru. Za urezane brazde i zaobljenu profilaciju mogu se naći analogi-

¹⁷ Rubni okviri ranokršćanskih pluteja često su višestruko profilirani, pa se profilacije na novopronađenim ulomcima iz Bilice mogu smatrati jednom varijacijom u oblikovanju. O rubnim okvirima pluteja usp., između brojnih radova u kojima su objavljivani ranokršćanski kameni spomenici, primjerice J. Jeličić Radonić, *Gata – Crkva Justinijanova doba*, Split 1994., 71-155; P. Chevalier et alii, *Salona I, Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rome-Split 1994.; N. Cambi, *Antika*, Zagreb, 2002., 273-281.

je na pilastrima.¹⁸ Zatim, ako se uspoređi arhivska fotografija jednog pilastra iz Bilica, mogle bi se vidjeti sličnosti u središnjem plitko uklesanom pravokutniku s motivom dvoprute pletenice.¹⁹ I motiv i izvedba na tom pilastru odudaraju od tipičnih načina dekoriranja ranokršćanskih pilastara i upućuju na završni kasnoantički period. I uklesani ostatak pravokutnog polja na novopronađenom ulomku, kao i višestruke profilacije, mogli bi upućivati na isti vremenski period završnog kasnoantičkog doba. Zanimljivo je u ovom kontekstu zapažanje A. Mišković, vezano uz stare podatke o namještaju iz Bilica. Autorica spominje Jelićevo pisanje o pilastrima s udubljenim pravokutnikom.²⁰ Možda novopronađeni ulomak odgovara takvim pilastrima.

Najpoznatiji dijelovi crkvenog namještaja iz Bilica svakako su pluteji s monogramima na rubnoj letvi iznad plohe s ornamentalnim motivima. Od različitih čitanja monograma najuvjerljivije je čitanje V. Novaka – Miserere Christe.²¹ Prihvaćajući dataciju pluteja u kraj 6. ili rano 7. st., o čemu je pisano u literaturi, ovdje je važno upozoriti na veličinu rubnog okvira s monogramima. Pluteji s monogramima imaju zaista vrlo visoki gornji rubni dio, što je vjerojatno rezultat namjere da se na gornji rub uklešu monogrami. Kako je oltarna pregrada u Bilicama bila U-oblika, morala je imati veći broj pluteja. Možda su novopronađeni ulomci s višestrukim profilacijama dijelovi nekih nedostajućih pluteja. Na njima nisu bili uklesani monogrami, jer dodatno povećavanje broja takvih pluteja i ne bi imalo smisla. Međutim, visoki rubni dio, bez obzira na to razlikuje li se visinom od rubnog dijela na plutejima s monogramima, sigurno je bolje odgovarao od eventualnog skromnijeg ruba. Tako bi se pluteji s visokim, raščlanjenim rubnim dijelom, dobro uklapali u oltarnu pregradu crkve u Bilicama iz završnog kasnoantičkog doba.

Toj su pregradi mogli pripadati i kapiteli s glatkim listovima i volutama, prikazani na arhivskoj fotografiji iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.²² Kapiteli predstavljaju stilizirane primjerke i usporedivi su sa sličnim kapitelima s glatkim listovima.²³ Mogu se datirati u kraj 6. stoljeća.

Iz pregleda dosadašnjih rezultata revizijskih istraživanja trikonhalne crkve u Bilicama, vidljivo je da oni pružaju mogućnost i dopunjavanja spoznaja o tom važnom lokalitetu. Stoga se nije pretjerano nadati novim rezultatima i u nastavku revizijskih istraživanja.

¹⁸ Usp. primjerice A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš-Zadar, 2006., 59.

¹⁹ Na arhivskim fotografijama iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i fotografijama rekonstruiranih pluteja iz Bilica zahvaljujem kolegi Anti Jurčeviću.

²⁰ A. Mišković, *op. cit.* (2), 14.

²¹ Osim obrazloženja uz razrješenje slova u oba monograma, u prilog Novakova čitanja govori obrnut poredak monograma na plutejima na kojima se nalaze. Zaziv u kojem se moli Krista zaista se može izricati na oba načina. Da monogrami sadrže ime neke povijesne osobe, ne bi imao smisla njihov različit poredak na plutejima. Usp. V. Novak, »Monogram Miserere Christe«, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929., 517-530. Druga čitanja interpretirana su u literaturi gdje se nalaze i podaci o autorima. Usp. M. Zorić, *op. cit.* (2), l.c.

²² Te kapitele vidimo i u rekonstrukciji oltarne pregrade iz Bilica u članku A. Mišković, *op.cit.* (2), 15.

²³ Usp. primjerice J. Brøndsted, *La basilique des cinq martyrs a Kapljuč, Recherches a Salone*, Tome I, Copenhagen 1928., 73, Fig. 47.

A NEW UNDERSTANDING OF THE TRICONCH CHURCH IN BILICE

Mirja Jarak

The triconch church in Bilice near Šibenik was investigated in the first decade of the 20th century, and it is from these explorations that the ground plans of the architecture and some parts of the church furnishing stem. The church, in its typology and in the later phase marked by extensions, fits into a wider group of Early Christian sites with triconch churches in the eastern Adriatic, and has often been the subject of debate and interpretation in the literature. The first substantial article to provide information about the architecture and the phases of the construction of the religious complex in Bilice at the site called Dedića punta was published by L. Jelić just after the close of the investigations. The architectural remains were unprotected, however, and in time were completely covered with humus and Mediterranean vegetation. When in the 1970s, Z. Gunjača wrote a more extensive essay about the site, the triconch church was no longer to be seen. The importance of it was highlighted by a synoptic paper by Nenad Cambi about triconch churches in the eastern Adriatic published in the proceedings of the 10th International Early Christian Archaeology Conference.

Because of the importance of the site and its protection from total degradation, in 2016 and 2017 review investigations were conducted, exploring the space of the triconch church and most of the space of its extensions. These review excavations were conducted by the archaeology department of Zagreb University's Faculty of Humanities and Social Sciences. They are still not completed, and a continuation of the research will lead to the complete investigation of the space of the narthex and the north-west extension as well as the surroundings of the church where it graves and other kinds of finds can be expected to be discovered. Certainly, this is a complex site, research into which has been to date restricted to the architecture of the church and the extensions.

The walls of the religious complex are extant to a height of an average of 50 cm. The manner of building is characterised by masonry work of roughly shaped rubble in copious layers of mortar. A little sounder manner of building is visible in the triconch church, the nave and apse of which have a more regular wall structure with somewhat larger pieces of stone on the outside and internal edge with a fill of smaller rubble. Two eastern annexes, the north-eastern and the south-eastern abut onto the wall of lateral conches, which corresponds to the earlier observation from the time of the first excavations of the site. In the south-eastern annex, more or less at the place at which it is drawn in on the Jelić ground plan, a walled circular shallow concavity was discovered, assumed to be the baptistery. Other details, especially the pilaster strips on the walls of church and extensions correspond to the depiction on his ground plan, except that their state of preservation is very different from that on the old ground plan. The exactness of the old ground plan from Jelić's archives was confirmed to a great extent in the review excavations. Nevertheless, some deviations are observed, in the position of the baptistery in

the south-eastern annexe and the position of the walled tomb in the north-western part of the complex. The most important deviation is a newly discovered wall, a small segment of which was found alongside the corner of the south-eastern extension. The wall, about 1.5 m long, extends from the corner of the south-eastern extension in parallel with the longitudinal wall of the south-western extension. It is slightly oblique and has no logical function with respect to the walls of the two southern extensions. It probably belonged to some earlier building phase that preceded the construction of the southern extensions. In future excavations the dig around the remains of the wall will have to be enlarged to see if it possibly has a continuation.

The total length of the triconch church with narthex comes to 24 m, and at its widest (in the area of the north-eastern and south-eastern extension) is a bit more than 16 m. Apart from the walls of the church and the extensions, also partially extant are remains of floors, particularly alongside the walls of the apse and in the north-eastern and south-eastern extensions. Traces of the positions of liturgical installations, particularly the altar screen, have not survived. In the central part of the triconch space, where in Jelić's ground plan the position of the altar rail is drawn in, the floor is ruined, and quite a lot of stones, small and large, which constitute the stratum beneath the actual floor, have been found. Also visible here is a more regularly dressed and larger rectangular stone, which is perhaps on the very edge of the line of the altar rail and was perhaps part of the threshold in front of the screen.

As well as finds of potsherds, tegulae and glass, the most important portable finds in the review excavations at Dedića punta in Bilice are of fragments of church furnishing. Three small limestone edge fragments have been found. Although small in size, they might be useful in the consideration of the church furniture of the triconch church.

The biggest fragment is also the thickest, and might have belonged to a pilaster of the altar screen. Two smaller fragments, with a similar arrangement of edge mouldings, are probably remains of the pluteus of the altar screen. Because of the marked height of the edge part that the newly found fragments have, the hypothetical pluteus might be linked with known reconstructed plutei with monograms on the top high edge. This is only the hint of a possibility for linking the newly found fragments with known preserved parts of the church furnishing from Bilice. Although very fragmentary, the new finds of stone monuments are important discoveries and supplement previous understandings of the church furniture at Bilice.